

Özgür Birliktelik(ler): Çoğulculuğun İmkani

-Kesrette Vahdeti Görebilmek-

Mustafa TEKİN

A) Giriş:

Toplumun çok farklı niteliklerinden bahsedilebilmekle birlikte, çeşitlilikten oluştuğu ilk göze çarpan özelliklerinden birisi olsa gerektir. İnsanların dil, kültür, inanç, felsefi düşünce vb. birçok açıdan aynı olmadığı toplumsal manzaralar, karşımıza çeşitliliği bir sosyal gerçeklik olarak çıkarmaktadır. Bu durum renkli bir dünya anlamına gelmekle birlikte, bir başka açıdan iktidar, egemenlik, rıza, birlikte yaşama, sömürü, çatışma gibi bir dizi kavramı da gündeme getirmektedir. Zira insanın yaşadığı toplumda “kendi”si kalarak varoluşunu nasıl koruyacağı önemli bir sorundur ve insanlık tarihine bakıldığında hegemonya ve sömürgeci uzak bir şekilde barış içinde bir arada yaşamaya dair kültürel, dini, hukuki teori ve pratiklerle karşılaşmaktayız.

İnsanın yeryüzünde çoğalışı, farklı kabile, millet ve topluluklara ait oluşu, farklı düşünce ve yaklaşımları ile dünyaya karşı tavır alışların çeşitliliği hiç şüphesiz “kurum”salığı önceleyen doğal bir gelişim seyridir. Bir başka deyişle, insanlığın kendi içerisindeki çeşitliliği belki en yüksek düzeyde kurumsallaşmaya tekabül eden devlete öncelik taşıdığından, belirleyici bir referans niteliği taşımaktadır. Buradan çıkarılabilecek en önemli sonuç ise, bilhassa geçen yüzyılda dünya konjonktüründe izlendiği üzere homojen, yeknesak bir devlet modelinin bu çeşitliliği karşılamadaki başarısızlığıdır. Dolayısıyla tüm bu farklılıkları barış ve özgürlük içinde yaşatacak formül ve arayışların, bugünün dünyasında başat bir sorun olarak özellikle siyaset ve sosyolojinin önünde durmakta olduğunu görüyoruz.

Bugün “küresel” şeklinde isimlendirilen bir dünyada yaşamaktayız. Bu dönemin baskın niteliklerinin başında iletişim ve ulaşım gelmektedir. Bu durum bir yandan insanlar arası etkileşimi diğer yandan seyyaliyeti artırmıştır. İmparatorlukların dağılmasının ardından ulus-devlet yapısı içinde homojen bir biçimde kurgulanan toplumsallıklar, farklılıklar açısından sosyolojiyi karşılama bağlamında yetersiz kalmışlardır. Diğer yandan sermayenin ve mal mübadelesinin ulus aşırı boyutlara doğru genişlemesi etkileşim ve dolaşımı hızlandırmıştır. Eskiden bir mahallenin ya da büyük şehrin sınırları çerçevesinde tanımlanan sosyal çevre, ekranlarla birlikte küresel boyutlara genişleme imkanı bulmuştur. Teknolojik gelişmelerle birlikte ulaşımın hızlanması, farklı sebeplerle ülkeler arası ticareti, sermaye akışını sağladığı gibi eğitim, iş, turizm vb. sebeplerle göç ve yeni yerleşiklik biçimlerini gündeme taşımıştır. Bu sosyal değişimin ortaya çıkardığı en önemli sorunlardan birisi de kuşkusuz özgür bir şekilde

kendisi kalarak bir arada yaşama sorunudur. Amerika başta olmak üzere Avrupa'nın birçok ülkesi, gerek dışarıdan çalışmak için gelen işçileri, gerekse Batı ülkelerinin sömürgelerinden göç etmiş birçok yabancıyı bünyesinde barındırmaktadır. Dünyanın farklı yerinde olduğu bu ülkelerde de birlikte yaşama sorunu entegrasyon, asimilasyon, ekonomik sorunlar, İslamofobi gibi farklı başlıklar altında görünür olmaktadır.

Bu makale yukarıda kısaca belirtilmeye çalışılan manzaradan yola çıkarak özgür bir şekilde birarada yaşama sorununu çoğulculuk bağlamında tartışmaya çalışacaktır. Konuyu daha sağlıklı bir zeminde tartışabilmek için tarihsel arkaplan ve kavramsal çerçeve çizerek başlamak istiyoruz.

B) Tarihsel Arkaplan:

İçinde yaşadığımız küresel postmodern çağda insanlık çoklu sorunlarla uğraşmaktadır. Hiç şüphesiz bu sorunların başında barış içinde birarada yaşama ve özgürlük ajandasının üst sıralarında yer almaktadır. Nihayetinde dünyanın farklı bölgelerinde oluş(turul)an çatışma alanları, tüm dünyayı etkilediğinden güvenlik sorunu başat bir konuma yerleşmektedir. Öte yandan yukarıda belirtildiği üzere göçün kazanmış olduğu uluslararası nitelik ve seyyaliyet farklı ülkelerde “aşırı sağ”ın iktidarını da birlikte getirmektedir. Bu durum sorunları farklı bir düzlemde tartışmak ve çözmek yerine özgürlük ve birarada yaşama sorunlarını daha da derinleşmektedir. Dolayısıyla bir arada yaşama meselesi bugün siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik boyutlarıyla halledilmeyi beklemektedir.

Fakat bu problemin insanlık tarihinde yaşanan siyasal, sosyal tecrübelerde de bir karşılığı bulunmaktadır. Bir başka deyişle, tarihsel süreçte de bir arada yaşamaya dair sorunlar ve pratikler izlenebilmektedir. Şimdi bunlara kısa bir projeksiyon geliştirebiliriz. Premodern dönemde dünyada yaygın biçimde imparatorlukları gözlemlemekteyiz. Bu devlet ve toplum yapılanmalarının birkaç niteliğinin altını çizmeliyiz. Birincisi, bu devlet monarşi ile yönetilmekte olup, lideri bir şekilde “tanrısallık” taşımaktadır. Bu iki türlü görünür olmaktadır. Ya monarşik mutlak lider, Firavn örneklerinde olduğu gibi bir tanrısallık iddiası ile birlikte vardır. Ya da meşruiyetini Tanrı'dan almaktadır. Nitekim bu monarşik liderin uhdesi altında yaşayan toplumlar da bu duruma inanmaktadırlar. Zaten Tanrı merkezli bir evren tasarımını ifade eden bu inanç çerçevesinde yönetim de meşruiyetini Tanrı'dan almaktadır. Geçmişte yazılmış siyasetnamelere bakıldığında açık ve örtük biçimde kral ile Tanrı arasında böyle bir ilişkinin kurulduğu görülecektir.

Premodern dönemde din ve Tanrı'nın merkeziliği İslam dünyasının siyaset anlayışında da görülmektedir. Nitekim Farabi'nin siyaset felsefesine baktığımız zaman, bunu anlayabiliriz. Onun en önemli eseri olan “El-Medinetü'l-Fazıla” kitabının yarısı ilk mevcut

olarak Tanrı ve varlık görüşüne ayrılmıştır. Daha sonra Farabi toplum görüşlerini anlatmaya geçmekte ve bu kısımda lider çok önemli bir yer işgal etmektedir. Yine toplumu beden metaforuyla anlatan Farabi, bedendeki hakim uzuvdan bahsetmektedir ki, hakim uzuv kalptir.¹ Bilindiği üzere İslam'ın kurucu metinlerinde (Kur'an ve Sünnet) kalp hem düşüncenin hem de duyguların merkezi olarak konumlandırılır. Farabi'nin anlatımlarından şu sonuca ulaşmak mümkün olmaktadır; varlık âleminde Tanrı neyse, bedende kalp ne anlam ifade ediyorsa toplum için de lider odur.²

Doğrusu müslüman ülkelerdeki devlet ve lider kültürünün kodları tarihin derin izleklerinde takip edilebilir. Esasen toplumların zor zamanlarında “karizmatik lider” öne çıkmakla birlikte, müslüman toplumların tarihsel ve sosyolojik kodları bu konuda daha belirgin görünmektedir. Diğer yandan lider-toplum ilişkisinde “çoban” metaforunun öne çıkışı, lideri toplum üzerinde daha etkin hale getirmektedir.

İkincisi, bu devletlerin çok dinli, çok mezhepli, çok etnisiteli yapıya sahip olduklarını görmekteyiz. Bu yönüyle bugün ulus-devletin içeriğinden daha geniş olduğu göze çarpmaktadır. Nitekim ulus-devletlerden önce varolan imparatorluklar bu nitelikleriyle çoğulculuğu barındırmaktadır denilebilir. Birçok ilim adamlarının, düşünürlerin farklı coğrafyalara seyahatta buldukları ve ikamet ettikleri durumlar izlenebilmektedir. Dolayısıyla bu toplum ve devlet yapılarında da biz çoğulculuğu görebilmekteyiz. Fakat bu çoğulculuğun müslüman ve Batı toplumlarında farklı tecrübeler ve felsefi alt zeminlerle varlık kazandığını özellikle belirtmeliyiz. Bu anlamda bugün liberal, postmodern perspektiften inşa edilmeye çalışılan çokkültürlülük gibi kavramların felsefi ve siyasi alt yapıları farklılık arz etmektedir.

Başlangıcından itibaren müslüman toplumlarda uygulamalar şu esasa dayanmaktaydı. İki tür toplum yapısı birbirinden ayırt edilmekte idi. Bunlar “Daru'l-İslam” ve “Daru'l-Harp.” Daru'l-İslam, müslümanların yönetimde egemen olduğu devlet ve toplum modelini tanımlarken, Daru'l-Harp gayr-ı müslimlerin egemen olduğu devlet ve toplum yapısına işaret etmektedir. Fetihler, toprak ve ganimet üzerinden ekonomik, coğrafi genişleme ve egemenliğin sağlandığı bu ilişki biçiminde, söz gelimi; yenilgiye uğrayan, topraklarını kaybeden ve sığınma talep eden gayr-ı müslimler (farklı dini, mezhebi, etnik aidiyete sahiptirler) müslümanların ülkelerinde cizye (vergi) ödeyerek yaşama imkanı bulmuşlardır. Burada müslüman yönetimi gayr-ı Müslümlerden cizye alarak onlara eman vermekte; güvenliklerini sağlamaktadır. Son kertede böyle bir yapı da çoğulculuğu içinde barındırmaktadır.

---

¹ Farabi, El-Medinetü'l-Fazıla, Çev. Nafiz Danışman, 2. Baskı, İst., M.E.B. Yay., 1995, ss. 79-84.

² Mustafa Tekin, Din Sosyolojisi, İst., Rağbet Yay., 2016, s. 61.

Fakat burada özellikle belirtilmesi gereken nokta; bu çoğulculuğun nasıl bir felsefe üzerine kurulu olduğudur. Her şeyden Tanrı merkezli böyle bir evren anlayışında varlık dünyası hiyerarşik olarak yapılanmıştır. Tanrı'dan dünyayı ve topluma doğru dizilen bu dikey ilişkinin yatay düzlemde bir izdüşümü söz konusudur ki, toplumda bu hiyerarşinin en üstünde müslümanların olduğu kabul edilir. Diğer etnik, dini, mezhebi farklılıklar bu hiyerarşide ait tarafa dizilmektedir. Bu yapıda farklılık ve çeşitliliğin meşruiyeti İslam'ın etrafında ve islam tarafından sağlanmaktadır. Fakat burada diğer farklılıklar, etnik, mezhebi ve dinsel yapılar “hakikat” iddialarından geri çekilmiş değillerdir. Bunu yaşanan tecrübelerden anlayabilmekteyiz. Her bir etnik, dini ve mezhebi yapı, bir yandan kendi kamusalılıklarında “yaşam tarzları”nı muhafaza ederken, diğer yandan öteki mezhep ve dinlerle ortak kamusal ilişkiler gerçekleştirmektedir.

Osmanlı Devleti birarada barış içinde yaşama ve çoğulculuk tecrübesinin tipik örneklerinden birisi olmuştur. Kuruluşundan sonra giderek coğrafya olarak büyüyen, toprak olarak genişleyen ve nihayetinde farklı etnik, dini, mezhebi vb. yapıları uhdesine dahil eden Osmanlı Devleti bu farklılıkların yaşam tarzları ve özgürlüklerine engel olmamıştır. Bugün Ortadoğu, Balkanlar, Asya ve Afrika'daki birçok ülkenin farklı etnik, dini ve mezhebi yapısıyla Osmanlı'nın uhdesinde yaşadığını bilmekteyiz. Osmanlı Devleti gayr-ı Müslümlerden aldığı cizye ile onlara eman verip güvenliklerini sağlamaktaydı. Bu farklılıklar ise hem kendi kamusalılıklarını kendi hakikat ve yaşam tarzlarına göre kurmakta hem de özgürlük çerçevesinde devlet olarak kamusalılığı da düzenlemekteydi. Burada devlet bu yapı içinde grupları kendi içerisinde serbest bırakmış, onların güvenlik sorunu oluşturmalarının dışında yaşam tarzlarına müdahale etmemiştir. Böylece onlar yüzyıllar boyunca hakikat iddialarını sürdürerek kendileri olarak kalabilmişlerdir. Bu durum Osmanlı'da Tanzimat Fermanı ile köklü bir kırılmaya uğramıştır ki, son kertede hiyerarşi bozularak eşit vatandaş statüsü belirlenmiştir.

Batı toplumlarında tarihte varolan imparatorluklar kendi uhdelinde bir çeşitliliği yansıtmakta idiler. Doğrusu premodern dönemde böyle bir yapılanma, o dönemin anlayışının bir yansıması idi. Fakat Batı'da bu konuda çok ciddi sorunların oluştuğunu da bilmekteyiz. Bugün 100 yıl ve 30 yıl savaşları ismiyle anılan din ve mezhep çatışmaları ciddi bir sorun oluşturmuştur. 1648 Westfalya antlaşması ile aslında bugünkü koşulların oluşmasının temeli atılmıştır denilebilir.

Burada dikkat çekilmesi gereken birkaç boyut bulunmaktadır. Birincisi, premodern dönem cemaatsel ilişki ve sosyal ağların işlerlikte olduğu bir dönemdir. Henüz “birey” modern karakteri ortaya çıkmadığı için toplum içindeki fertler bir cemaate (bunu bugünkü anlamda salt dini gruplarla eşitlememek gerekir) aidiyetiyle kendilerini tanımlamakta ve gündelik

yaşamlarını sürdürmektedirler. İkincisi, din burada belirleyici bir öge olup fertlerin kimlik tanımlarında da merkeziliğini korumaktadır. Üçüncüsü, bu dönemde devletler direkt fertlerle muhatap olmayıp, mezhep, din ve cemaat yapısının liderleriyle muhataptırlar. Dolayısıyla modern zamanlarda olduğu gibi birey ve devletin direkt bir muhataplığı sözkonusu değildir. Dini, mezhebi vb. çeşitlilikler bu koşullarda devlet uhdesinde hayatiyetlerini sürdürmekteydiler. Meselâ; Osmanlı’da İstanbul’un fethinden sonra Ortodoks cemaati Patrikhane merkezli olarak yapısını korumuş, yaşam tarzlarına devlet direkt olarak müdahale etmemiştir.

Rönesans, Reform gibi sürelerin ardından kendisini gösteren modern dönem bu noktada kırılmanın da başladığı bir süreçtir. Batı’da bilhassa Protestanlık ile katoliklik arasındaki mücadele ve savaşlar, çatışmanın içeriği daha sonraki süreç için de belirleyici olmuştur. Özellikle konum ve prestij kaybeden kilisenin bu durumu “din”in merkezi olmaktan çıktığı bir konjonktüre doğru geçiştir. Bu noktada konumuzla bağlantılı en önemli gelişme modernlikle birlikte cemaatten bireye geçiş ve ulus-devletin imparatorlukların yerine ikame olmasıdır. Bilindiği üzere modernlik üç temel üzerine inşa olunmuştur. Modernitenin olmazsa olmazı diyebileceğimiz bu unsurlar bireyselleşme, sekülerleşme ve ulus-devlettir. Dinin merkezi konumunu kaybetmesi, dünyayı temel ereği haline getiren modernitede sekülerleşme anlayışı ile belirginlik kazanmıştır. Cemaatsel ağların dağılması, “birey”i toplumda yeni bir varoluş biçimi olarak ortaya çıkarmıştır. Ulus-devlet ise bir etnisiteyi merkeze alarak ve teritoriye bağlı olmuş homojen bir yapıyı tanımlamaktadır.

Anlaşılmaktadır ki, “mutlakiyetçi ve patrimonyal modelin dönüşümü, toprak temelli patrimonyallığın teolojik temelinin yerine eşit oranda aşkın olan yeni bir temelin kurulduğu aşamalı bir süreç içerisinde gerçekleşti. Artık kralın ilahi bedeni yerine ulusun temel kimliği toprak ve nüfusu ideal bir soyutlama olarak koyuyordu. Daha doğrusu fiziksel toprak parçası ve nüfus ulusun aşkın özünün uzantısı olarak düşünülüyordu.”³

Modern ulus-devlet söz konusu olduğunda konumuzla bağlantılı birkaç niteliğinin altını çizmek gerekmektedir. Birincisi, ulus-devlet modern bir karaktere sahip olup tanrısal bir nitelik kazanmıştır. Hegel’e göre modern devlet Tanrı’nın yeryüzündeki yürüyüşüdür. Bu bağlamda modern dönemde ulus-devlet hiçbir boşluk bırakmaksızın tüm yaşam alanlarının kendi kontrol ve gözetimine almıştır. İkincisi, ulus-devlet bir etnisiteyi merkeze alarak yapılandığından farklılıklara kapalıdır. Bu anlamda ulus-devletin çoğulcu bir yapıyla gerilim ilişkisi içinde olduğu gözlerden kaçmaz. Bünyesinde bir gerçeklik olarak barındırdığı

---

³ M. Hardt-A.Negri, İmparatorluk, Çev. Abdullah Yılmaz, 4. Baskı, İst., Ayrıntı Yay., 2002, s. 116.

farklılıklar bir homojenlik şeklinde kurgulanmaktadır. Benedict Anderson'un "hayali cemaatler"⁴ olarak isimlendirdiği bu yapı, aslında kendisini homojen bir büyük cemaat olarak konumlandırmaktadır. Üçüncüsü, ulus-devletin bireyleri devletle muhatap olup, devletin merkezden tanımladığı kimlik ve nitelikler etrafında makbul bir vatandaşlık portresi üretilmektedir.

Bilindiği üzere ulus-devlet Fransız İhtilali'nin ardından Avrupa ve dünyayı etkileyen bir anlayıştır. Fransız İhtilali'nin ardından süreç içerisinde imparatorluklar dağılarak ulus-devlet yapıları ortaya çıkmaya başlamıştır. Güçlü ve merkezi bir devlet anlayışının görünür olduğu ulus-devlet modernliğin erken zamanlarında belirleyiciliğini koruyarak küresel postmodern bir anlayışın dünyada ortaya çıkışına kadar etkisini göstermiştir. Bilhassa 20. Yüzyılda tüm dünyanın yaşadığı tecrübe bunun üzerinedir. 20. Yüzyılda Naziler, Mussolini, Stalin örnekleri ulus-devletin krizini daha görünür kılmış ve dünya soğuk bir savaş dönemi yaşamıştır. Dünyanın çok farklı bölgelerinde yaşanan faşizm örnekleri bugün hala hafızalarda tekrarlanmaya devam etmektedir.

Geçen yüzyılın sonlarına doğru dünyada yaşanan hızlı değişimler karşımıza yeni siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel manzarayı çıkarmıştır. Öncelikle elektronik alanındaki devrim bugün gelinen noktada dijital kültür, yapay zeka gibi bilgisayar teknolojisini farklı boyutlara taşımıştır ki, internet üzerinden insanlar içinde yaşadıkları fiziksel, sosyal çevrenin çok ötesi ile etkileşime girmişlerdir. Artık bir bireyin sosyal çevresi ekran üzerinden ulaşılabilen en geniş hacimde dünyadır. Bu ise kişilerin farklılıklarla karşılaşması, çeşitli düşünce, yaşam tarzı, moda vb. açısından çoğulculuğun hayatın içine taşınması anlamına gelmektedir. "Mekan" kavramının eski anlamını yitirdiği bu durumda, artık ulus-devletlerin sınırları aşınmış olmaktadır. Eskiden bulunduğu sosyal çevre kişinin ufkunun sınırlarını çizerken, şimdi dünya ölçeği en geniş sosyal çevre olarak tüm çeşitliliğiyle akıp gitmektedir.

Ulaşım imkanlarının artmasıyla birlikte insanların dünya ölçeğinde dolaşımı fazlalaşmakta, mal ve sermaye mübadeleleri ile kolaylaşmış ve hızlanmıştır. Bugün üretilen bir malın dünyanın herhangi bir yerinde anında dolaşıma girmesi, bir yandan toplumlarda küreselleşmenin getirisi olarak benzerlikleri artırmakla birlikte, farklılıkları da belirgin kılmaktadır. Özellikle varlıkları devletten daha büyük olan ulus aşırı sermaye tüm dünyada etkin bir hale gelmiştir. Diğer yandan sermayenin farklı ülkelere girişi de oldukça kolaylaşmıştır.

---

⁴ Bkz. Benedict Anderson, Hayali Cemaatler-Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması, Çev. İskender Savaşır, 2.Baskı, İst.,Metis Yay., 2020.

Burada toplumsal ve kültürel yansımaları itibarıyla küreselleşme ile postmodernliğin keşiştiğini görmekteyiz. Küreselleşme farklı alanlardaki gelişmeler ile dünyayı küçültüp daha erilebilir kılarken, ulus-devlet sınırlarını esnetmiş ve insanı farklılıklarla muhatap kılmıştır. Postmodernlik ise modernliğin evrensel ve tektipçi perspektifine itiraz ederek yorumu, çokkültürlülüğü önermiştir. Şimdi temel sorun; küresel bir dünyada çoğulculuğun nasıl mümkün olacağıdır?

C) Kavramsal Çerçeve:

Makalenin üç anahtar kavram etrafında örülmesi gerektiğini söyleyebiliriz. Bunlar “birarada yaşama”, “özgürlük” ve “çoğulculuk” şeklinde ifade edilebilir. Buna göre temel problemimiz bir toplumda özgürlük zeminini koruyarak ve farklılıkları muhafaza ederek çoğulcu bir yaşam nasıl mümkün olacaktır” şeklinde ortaya konulabilir. Esasen bu problem yukarıda da belirtildiği üzere, içinde yaşadığımız dünyada global boyutta bir sorun olarak geniş ölçekte kendini göstermektedir. Şimdi bu kavramların tanımsal çerçevesine kısa bir projeksiyon geliştirebiliriz.

Farklılık ve çeşitlilikler bağlamında önümüze üç kavram seti çıkmaktadır. Bunlar; çoğunluk, çokkültürlülük ve çoğulculuktur. Çoğunluk, bir toplumda baskın hakim görüş ve grubu tanımlıyor görünmektedir. Çoğunluk kavramı, farklılıkların varlığı ve özgürlüğünü savunmadığı dönemde bir tahakkümü birlikte getirmektedir. Dikkat edilirse toplumda çoğunluğun iktidarı “çoğunluğun hakimiyeti” kabul görmekte; fakat hemen bunun arkasından farklı düşünenlerin düzenekteki varlıkları kabulü noktasında isteksizlikler oluşmaktadır. Halbuki çoğulluğun asıl esprisi farklı yaşam tarzları, inançlar, felsefi görüşlerin kendilerini ifade edebilmeleri ve kamusalılıkta yer alabilmeleridir. Bu açıdan “çoğunluk” kavramının farklılık ve çeşitlilikleri ifade edebilme bakımından sorunlu olduğunu baştan belirtmeliyiz.

İkinci kavramı olan çoğulculuğun, “toplum yaşamında birbirine eşit ve birbirine indirgenemeyen birden çok ilkenin, alanın, gerçeklik biçiminin varolmasını savunan görüş”⁵ şeklindeki tanımı çok geniş bir çerçeve çizerken birkaç önemli niteliğe atıfta bulunmaktadır. Burada çoğulculuk birbirine indirgenemeyen ilke, alan ve gerçeklikler şeklinde kapsayan kurumlar etrafında tanımlanmıştır. Bir başka yerde üç katmanlı olarak tanımlanan çoğulculuğun ilk katmanı “farklılıkların temel ilkesel katılımı”, ikinci katman, ortak kararların etkileşimlerle birlikte alınması, üçüncü katman ise, farklı kesimlerin inanç ve örgütlenme özgürlüğüne atıfta bulunmaktadır: “Bir sürecin yönlendirilmesiyle ilgili kararların, söz konusu sürecin sonuçlarından etkilenen tarafların katılımı ile belirlenmesi. 2-farklı etnik, ekonomik, siyasal,

---

⁵ Özer Ozankaya, Temel Toplumbilim Terimleri Sözlüğü, 3. Baskı, Ankara, Savaş Yay., 1984, s. 28.

kültürel çıkarları temsil eden kurum ve örgütlenmelerin yahut güç odaklarının, zora başvurmadan mevcut sistemin katılım yollarını kullanarak siyasal kararları etkileyebildiği siyasal sistem. 3- farklı toplum kesimlerinin düşünce, inanç, ifade ve örgütlenme özgürlüğünü savunan görüş.”⁶

Çokkültürlülük ise isminde den anlaşılacağı üzere farklılıkları kültür merkezli olarak tanı(mla)yan bir anlayışı yansıtmaktadır. Bir yönüyle “çokkültürlülük tezi ulusalcılığı aşan bir tasarım”⁷ olup daha çok tüm yaşam tarzları, din ve ideolojileri bir kültür olarak konumlandırılan postmodernlikle ilintili görünmektedir. “Postmodernizm modernitenin ve dinin kurduğu hiyerarşiye karşı çıkarken yanyanalık esasını getirmektedir. Böylece bir yandan alt-üst, kültür, doğru, hakikat bakımından ayrımları reddeder, diğer yandan postmodernizm din, ideoloji ve felsefeleri iddialarından geri çektilererek onların bir kültüre dönüşmesini sağlamaktadır.”⁸

Çokkültürlülük ilkin Kanada’da görünmüş ve uygulanmıştır. Temel hedef farklı tarihlere sahip ama aynı statüdeki bireylerden bir kanadalı kimliği oluşturmaktı. Her etnik grup Kanada bağlamında kendi değerlerini ve kültürünü koruma ve geliştirme hakkına sahipti. Dolayısıyla Kanada kimliği kültürel çoğulculuğa dayanmaktadır.⁹ Buradan anlaşılmalıdır ki, “çokkültürlülük, belli bir toplum ya da ülkenin kendi değerleri, inançları ve kültürel geleceklere olan çok çeşitli gruplardan oluşması gerektiğini çağırılmaktadır.”¹⁰ Diğer yandan postmodernizm bu “kültüre dönüştürme” işlemlerini önkoşul olarak öne sürerken gerçek bir çoğulculuğa dönüşümün imkanını da sorunsallaştırmış görünmektedir. Öncelikle tüm din, felsefi düşünce, ideoloji vb. nin kültür derekesine inmesini isterken, aslında onları iddialarından geri çekilmeye davet etmektedir. Bu ise indirgemeci bir tutumdur ve farklılıklar “kendi”si kalmadan folklorik bir öge olarak varolmayı kabul edeceklerdir. Diğer yandan, burada postmodernliğin perspektifi çerçevesinde her bir farklılık görecelik arz etmektedir. Halbuki liberalizm açısından “değer çoğulculuğu görecelik değildir.”¹¹

“Birarada yaşama” ifadesi de makalenin problematiğini tamamlayan bir içeriğe sahiptir. Yukarıda belirtildiği üzere toplumun farklılıklardan oluşması sosyolojik bir gerçekliktir. Toplumda yaşayan insanlar farklı etnik, dini, felsefi düşünce ve ideolojiden olabilirler. Hiç şüphesiz bu farklılıklardan her biri kendisini ifade etme, gruplaşma ve

⁶ Ö. Demir-M. Acar, Sosyal Bilimler Sözlüğü, İst., Ağaç Yay., 1992, s. 75.

⁷ Mustafa Aydın, Güncel Kültürde Temel Kavramlar, İst., Açılımkitap Yay., 2011, s. 50.

⁸ Mustafa Tekin, Postmodernizmin Din Sorunu”, Milet ve Nihal, C. 12, S. 2, İst., 2015, s. 19.

⁹ Milena Doytcheva, Çokkültürlülük, Çev. Tuba Akıncılar Onmuş, 4. Baskı, İst., İletişim Yay.,2020, s. 38.

¹⁰ Abdurrahman Momin, “Çoğulculuk ve Çokkültürcülük: İslami Bir Bakış Açısı”, Küreselleşme, Çokkültürlülük ve İslam, Çev. B. Banu Okutan-Ali Coşkun, İst., Rağbet Yay., 2012, s. 38.

¹¹ William A. Galston, Liberal Çoğulculuk-Değer Çoğulculuğunun Siyaset Teorisine ve Uygulamasına Yönelik Sonuçları, Çev. Z. Abidin Kılınç, Sakarya, Sakarya Üniversitesi Yay. 2012, s. 16.

örgütlenme serbestisine sahiptirler. Bu farklılıklar ya da farklı dini, etnik, felsefi ve ideolojik gruplar bazan bir toplumda gettolar halinde de yaşamaktadırlar. Fakat doğal olan bu çeşitliliklerin farklı mekanlarda hayatiyetlerini devam ettirmeleridir. Bu durumda karşımıza çıkan en temel soru(n); bu farklılıkların barış içinde nasıl yaşayacağıdır? Bunun gerçekleşmesi toplumsal uzlaşmalar kadar devletin kuracağı mekanizmalarla da ilintili görünmektedir. Fakat her halükarda haklar ve yükümlülükler bakımından her bir grubun ayrımcılığa, dışlanmaya uğramadan adalet temelli olarak kurulacak mekanizmanın içinde yer alması gerekmektedir. Belki bu bağlamda dile getirilecek problemlerden birisi güçlü olanın diğeri üzerinde tahakküm kurması ise, bir diğeri de devletin tarafsızlığını kaybederek bir gruba (dine, mezhebe, ideolojiye vb.) yaslanması ya da ayrımcılık yapmasıdır. Özellikle bugünün küresel dünyasında artan iletişim ve ulaşım dolayısıyla farklılıkların dünyanın her yerinde olağan bir gerçeklik olduğu göz önüne alınırsa, birarada barış içinde yaşamak için aranacak formüller, uzlaşmalar ve kurulacak siyasi ve toplumsal mekanizmalar daha fazla anlam kazanacaklardır.

Hiç şüphesiz burada hatırlanması gereken anahtar kavramlardan birisi özgürlüktür. Aslında özgürlük belki de diğerlerine göre öncelenmesi gereken bir öneme sahiptir. Zira insanların seçemediği, irade edemediği ve daha çok kendilerine dikte edilenleri yapmak durumunda kaldığı bir hayat tarzı anlamını kaybeder. Aslında seçimin olmadığı yerde inanç ve fiillerin de değerlendirilmesi söz konusu olamaz. Söz gelimi; İslam kelamı açısından irade ve seçimin olmadığı yerde, iman da gerçekleşmiş olmaz. İnsanın fiilleri mümkün seçeneklerin varlığı ve onların irade edilebilmesi, özgürlüğü ile değerlendirmeye tabi olmaktadır. Birçok despotik toplumda zaten insanların yaptıkları fiiller, mecburi istikamet olarak yapmak zorunda bırakıldıkları şeyler olmaktadır. Dolayısıyla herhangi bir seçenek burada söz konusu değildir.

D) Özgür Birliktelik(ler): Çoğulculuğun İmkani

Toplum çok farklı insani taleplerle birlikte sosyal bütünleşmenin dengesi içinde varlığını korumakta ve idame ettirmektedir. Bu bağlamda özgürlük, çoğulculuk, özgürlük, devlet, sivillik vb. gibi birçok kavramın birbirleriyle etkileşim ve dengesi içinde toplum vardır. Elbette tüm toplumlarda soyut olarak çoğulculuk üzerinden farklı talepler ve özgürlüklere imkan tanınması arzu edilir. Fakat konumuz bağlamında tartışılması gereken nokta; çoğulculuğun zemin bulabilmesi için toplumsal bir gerçekliğe tekabül eden diğer faktörlerle ilişkisinin nasıl kurulacağıdır? Bu bağlamda çoğulculuğun birey, devlet, özgürlük, kamusal alan, iyi, hakikat, sivillik gibi kavramlar eşliğinde imkanlarının ele alınması gerekmektedir. Bu bölümde bu kavramlar çerçevesinde çoğulculuğun imkanlarını analiz etmeye çalışacağız.

Farklı düşüncelerin ve çoğulculuğun kaynağı ferttedir. Fert ister bir devletin vatandaşı olarak düşünülün, ister bir dinin muhatabı, isterse bir ideolojinin muhatabı olarak farzedilsin,

neticede irade eden, karar veren, tercihte bulunan ya da sözleşme yapan bir varlıktır. Tüm toplumsal ve siyasi karar alışlarda bireyin “rıza”sı burada öne çıkmaktadır. Bu yönüyle çoğulculuğun en temel kaynağını biz bireylerin tercihlerinde izlemekteyiz. Vatandaş uhdesinde yaşadığı devletle “anayasa” üzerinden bir sözleşme yapmaktadır. Kişiler seçtikleri dine iman ve hatta mezhebe aidiyetlerini deklare etmekte, yine insanlar ideolojiye aidiyetleriyle bir yerde taraf olmaktadır. Bunlar “toplular” yapılan işlemler olmayıp tek tek bireylerin rızası ile gerçekleşirler. Elbette birey ve toplum arasındaki denge bir problemdir ve hem sosyolojinin hem de siyasetin konusu alanına girmektedir. Tabii ki bireyler için toplum aleyhine gelişmeler onaylanmaz; fakat bireyin de toplum içinde erimesine izin verilmemelidir. Bunun toplumsal ve siyasal mekanizmaların kurulması hem birey hem de toplum için gereklidir.

Herhangi bir toplumda bireylerin dini, mezhebi, etnik, ideolojik vb. aidiyetleri farklı sosyal grupların oluşumunu sonuçlamaktadır. Aynı dine, mezhebe, ideolojiye inanan, aynı etnik aidiyete sahip insanlar toplumda gruplar olarak birbirinden farklılaşmaktadır. Bir yandan aynı yönelime, inanca, aidiyete sahip insanlar bir grubun içinde “benzer” olarak kendilerini ifade ederlerken, diğer yandan her grup farklılık olarak yerini almaktadır ki, çeşitlilik böylece toplumsal yapının bir parçası olmaktadır. Bu çeşitliliğin her biri kendi inançları, arzuları, talepleri, yaşam tarzları ile birbirinden farklılaşırken, çoğulculuğun sosyolojik ve siyasal gerekliliği tam da bu noktada ortaya çıkmaktadır.

Çoğulculuğun inşasının temel meşruiyeti nasıl kurulacaktır? Bir toplumda varolan her bir bireyin ya da grubun (farklılıklar anlamında) çok genel anlamda yaşam tarzı talepleri olacaktır. Bu talepler, diğerlerinin aleyhine bir zarar ya da kayba yol açmadığı ve kamusal düzeni bozmadığı sürece meşrudur. Bu inanç, yönelim ve yaşam tarzlarından birisini merkeze alarak diğerlerin iptal etmek mümkün değildir. Çünkü bu taleplerin her biri makul olarak talep edilmektedir. Bu durumda çoğulculuğun sağlıklı bir şekilde inşası, bu farklılıkları tanımaktan geçmektedir. Esasen ben birey ya da grup olarak bir yaşa tarzı talep etme hakkım ise, bir başkasının da aynı oranda hakkıdır. Zira çok farklı taleplerden herhangi birisinin mutlak hakikat olduğuna dair elimizde bir bilgi ve burhani bir delil yoktur. Buna göre çoğulculuk bir toplumda siyasi ve sosyolojik bir gerçeklik olarak ortaya çıkmaktadır. Berzeg de toplumsal çeşitliliğe dikkat çekerken, “liberalizm toplumun sınıflı ve çoğulcu yapısını esas alır. Plüralizmin reddedildiği yerde liberalizm olmaz”¹² derken çoğulculuğun bir kavram olarak merkeziliğini vurgulamaktadır.

1) Çoğulculuk ve Hakikat:

---

¹² Kazım Berzeg, Liberalizm, Demokrasi, Kapıkulu Geleneği, 2. Baskı, Ankara, Liberte Yay., 2000, s. 14.

Tam da bu noktada hakikat ile çoğulculuk arasındaki ilişkiyi analiz etmeliyiz. “Hakikat nedir?” sorusu özellikle toplumsal buhran zamanlarında filozoflar tarafından tekrar sorulur ve cevap üretilmeye çalışılır. Zira Hakikate tekabül eden bir düşünce ve pratik, doğru bir rotayı insanın önüne koyabilir. Konumuzla bağlantılı olarak siyasal ve toplumsal düzlemde neyin hakikat olduğu sorusu karşısında farklı din, ideoloji, felsefi düşünce vb. nin kendilerinin hakikat olduğu noktasında iddialarının olduğunu görmekteyiz. Fakat esas problem bu çoğul hakikat iddiaları karşısında hangisinin hakikat olduğuna nasıl karar verilecektir? Hiç şüphesiz dışarıdan bir bakışla herhangi bir din, ideoloji, yaşam tarzı ve felsefi düşüncenin “hakikat” olduğunu ortaya koyacak bilgilerden mahrumuz. Bu durumda bu din, mezhep, ideolojinin ya da anlama ait yorumların “hakikat” ilan edilerek diğerlerinin üzerine tahakküm kurması doğru değildir.

Özellikle burada dinlerin hakikat iddialarını hatırlamalıyız. Esasen Doğu’nun bireyselci dinlerini istisna tutarsak, bütün dinlerin hakikat iddiaları bulunmaktadır. Bu durum dinlerin doğasından kaynaklanıyor görünmektedir. Bilhassa İslam, Hıristiyanlık, Yahudilik bu nitelikleriyle önplana çıkmaktadır. Söz gelimi; “çoğunluğu müslüman olan ülkelerde yaşayanların siyasi bir sistemin inşası konusunda karşı karşıya olduğu en kritik soru bu sistemin temelleriyle ilgilidir. Pek çok insan, iyi olan herhangi bir sistemin evrensel gerçeklere (hakikat) dayandırılması gerektiğini iddia etme konusunda oldukça heveslidir. Maalesef insanlar hakikatin krallığı altında yaşamayı arzu etseler de, onun mahiyeti konusunda kendi aralarında farklılaşmaktadır.”¹³ Burada iki boyutlu durumu açıklamak gerekmektedir. Birincisi, dinler farklı hakikat iddiaları sebebiyle birbirinden farklılaşmaktadır. İkincisi de, esasen her dinin kendi içindeki mezhep, cemaat, ekol vb. yorumları da birer çeşitliliği dolayısıyla iddiasıyla öne çıkmaktadır.

Tüm bu hakikat iddiaları karşısında nasıl bir mekanizma kurulmalıdır? Burada ilk planda iki yol görünmektedir. Birincisi, din, mezhep, ideoloji ve felsefi düşüncelerden hakikat iddialarını geri çekmeleri mi talep edilmelidir? Özellikle her bir farklılığı “kültür”e dönüştürme bağlamında postmodernizmin bu talebine yukarıda değinmiştik. Bunun sağlıklı bir mekanizma olduğu kanaatinde değilim. Zira postmodernliğin bu yaklaşımı, “gerçeklik iktidarın inşasıdır”¹⁴ şeklinde bir başka hegemonya doğurabilir. İkincisi, her bir din, mezhep, ideoloji ya da felsefi düşünceyi “hakikat” iddiası konusunda özgür bırakmakla birlikte, “mutlak hakikat” olma

---

¹³ A. Yayla-B. Şahin, “Klasik Liberal Perspektiften İslam Dünyasında Sosyal, Siyasal, İktisadi Düşüncenin Durumu”, Çev. Hakan Şahin, Özgür Toplumun İslami Temelleri, Der. N. El-Harmouzi-L. Whetstone, Ankara, Liberte Yay., 2019, s. 52.

¹⁴ Maurizio Ferraris, Yeni Gerçeklik Manifestosu, Çev. Kemal Atakay, İst., Kolektif Yay., 2019, s. 103.

yönündeki iddia ve taleplerine itiraz edilerek diğerleri üzerine bir hegemonya kuran kamusallığın önüne geçilmelidir.

Bu ikinci hususu biraz açıklamak gerekmektedir. Kamusal özgürlükler açısından farklı yapıların hakikat iddiası bulunabilir. Bunun anlamı; bir kişi kendi din, felsefi görüş ve düşüncesinin “iyi” olduğunu savunabilir. Burada tüm bu iddialardan hangisinin gerçek olduğuna dair “bilgi” ve “burhani delil”e dayanarak tespit yapmak mümkün olmadığından, siyasal açıdan her bir farklılığın diğerleri üzerinde tahakküm kurmasını engelleyecek mekanizmalar kurulmalıdır. Bu bağlamda daha sonra da değineceğimiz gibi kamusal alan farklı hakikat iddiaları ve tartışmalarına açık bir hüviyette olmalıdır. Bu bağlamda çoğulculuğun bir parçasını oluşturan her bir dini, mezhebi, ideoloji ve felsefi düşünceye ait grubun, objektif anlamda kendisinin hakikatının tespit edilemeyeceğinden hareket ederek kendi özgürlüğü için diğerlerinin hakikat iddialarını dinlemesi ve diğerleri ile eşit koşullarda bulunduğunu kabul etmesi mantıksal bir zorunluluktur. Söz gelimi; her bir din mensubu kendi dininin doğru ve hakikate uygun olduğunu kabul ettiği için inanmaya devam etmektedir. Aksi durum tutarsızlık olurdu. Fakat bir dinin kamusallık üzerinde tahakküm kurarak, diğerlerini yok etmeye yönelik zihniyet ve girişimi kabul edilemez. Hatta tüm kamusalığı temellük ederek, orada “diğer”lerinin ifade ve eylemleri üzerinde tahakküm kuramaz.

Burada din mensuplarının ve özelde müslümanların yanıldıkları bir noktaya temas etmek gerekmektedir. “Dini düşünce ve pratikler”ler özünde Kur’an ve Sünnet’ten referans almakla birlikte, süreç içerisinde sosyal, siyasal, ekonomik koşullarla birlikte gelişmiş birikimsel bir bütündür. Söz gelimi; fıkhi ve kelami ekoller, yorumlar hem kendi içinde çeşitlenmekte hem de “değişim” çerçevesinde yeniden yorumlanmaktadır. Burada temel soru(n)lardan birisi, dinin hangi yorumunun, mezhebin, ekolün, cemaatin esas alınacağı ise, bir diğeri de sosyolojik, siyasal, ekonomik vb. koşulların içinden geçerek vücut bulan yorumların tarihsel niteliğidir. Bu yorumların hangisinin İslam’ın temel referanslarına tekabül ettiği sorusu objektif olarak cevaplandırılmaktan uzaktır. Bu durumda tüm çeşitliliklerin “mutlak hakikat” iddiasında bulunmadan kamusal alanda varolmaları özgür bir birlikte yaşam için zorunlu görünmektedir.

Tam da bu noktada tarihsel bir örneklik olarak Hz. Peygamber’in (SAV) öncülüğünde imzalanan “Medine Sözleşmesi”ni hatırlamanın zamanıdır. Medine’ye hicretin ardından müslüman, hıristiyan, Yahudi ve müşrik gibi farklılıklarla imzalanan Medine Sözleşmesi, elbette bugünle kıyaslandığında hacmi dar idi. Fakat birbirinden farklı bu inançlar şehrin savunmasından nasıl bir kamusallık inşa edileceğine dair farklı konularda antlaşmaya varmışlardı. Bu sözleşme hiç kuşkusuz farklı inançların özgürce birarada yaşamalarına yönelik

bir çoğulculuk içermektedir. Burada altının çizilmesi gereken temel nokta; sözleşmeye taraf olan hiçbir grubun hakikat iddialarından geri çekilmemesi, buna ek olarak kamusal alanda her bir grubun kendi hakikat iddialarını dillendirebilmeleridir.

Böyle bir çoğulculuğa izin verilmediği yerde, 20. Yüzyılda mebzul miktarda örneklerini gördüğümüz faşizmler ve toplum mühendislikleri işleyecektir. Toplum mühendislikleri bir “erdem” ya da “iyi”nin kendisini topluma dikte etmesiyle vücut bulmaktadır. Neyin iyi olduğu konusunda kamusal tartışmaları ıskalayan ve hayat gibi bir dinamiği kalıplaşmış “iyi”nin tarihsel formları içerisine sıkıştırılmaya çalışan bu bakış açısı olumsuz örneklerle tarihteki yerini almıştır. Nitekim Marksizm ve Nazizm gibi “her iki ideoloji de insanların hataları ve acizliklerini içeren mevcut haline kanaat etmiyordu. İnsanların varolan özellikleri etrafında bir toplum düzeni kurmak yerine kendilerince bilim- aslında sahte bilim- ilkeleriyle insan özelliklerini yeniden yapılandırabileceklerini zannettiler.”¹⁵ “İyi”ye dair tartışma, toplum mühendisliğine gitmeden çoğulculuğun taraftarı olan gruplar ve bireyler arasında bitmeyen bir tartışma olarak devam eder. Sorunlar ise varılan uzlaşmalarla çözülmeye çalışılır.

2) Özgürlük:

Farklılık ve çeşitliliğin vücut bulduğu çoğulcu toplum yapısında tüm mekanizmaların sağlıklı işlemesi özgürlük kavramını öncelemektedir. Esasen insan fiillerini anlamlı ve değerli kılan şey, onun kısıtlanmaksızın, irade edilecek ve seçilecek işlenmiş olmasıdır. Aksi bir durum despotizmin ve ceberrutluğun hakkaniyetini işaretlemektedir. Özgürlük ister toplumsallığa ister siyasallığa referansla tartışılın neticede modern zamanların başat bir kavramı haline gelmiştir. Bu, bir yandan insanın modern zamanlarda dünyayı yeniden kurma isteği ve inancı, diğer yandan bilhassa 20. Yüzyılda dünyayı etkisine alan despotik yönetimler ve onların bıraktığı bakiyelerden kaynaklanıyor görünmektedir.

Bu bağlamda tanımlamak gerekirse “özgürlüğün en iyi ve açık anlatım yolu negatif yoldur: Negatif özgürlük sınırlandırılmamış olan demektir. Siyasal çerçevede insan hayatının keyfi güçlerin yönetimi altında olmaması demektir.”¹⁶ Buradaki temel vurgu insan iradesi ve seçiminin önünde bir engel olmaması üzerinedir. Dolayısıyla “özgürlük diğer insanların aynı derecedeki özgürlüklerine saygılı olmak kaydıyla hayatımızın her alanına ilişkin seçimler yapabilme hakkı demektir.”¹⁷ Burada her bir insanın kendisi gibi toplumdaki diğer insanların da özgür ve seçme iradesinin olduğunun farkındalığı gerekmektedir. Dolayısıyla özgürleşmeci

---

¹⁵ Steven Pinker, “İnsanı Biyolojik Açıdan Anlamak”, Yeni Hümanistler-İnsandan Evrene Son Bilimsel Tartışmalar, Ed. John Brockman, Çev. S.N. Büyükkantarcıoğlu-A.Kumcu, Ank., Tübitak Yay., 2014, s. 33.

¹⁶ Kenneth Minogue, Siyaset-Kısa Bir Giriş, Çev. Ünal Gündoğan, 2. Baskı, Ank., Liberte Yay., 2017, s. 108.

¹⁷ Nigel Ashford, Özgür Toplumun İlkeleri, Çev. Can Madenci, 4. Baskı, Ank., Liberte Yay., 2015, s. 66.

politikayı da öncelikle bireyler ve grupların hayat fırsatlarını olumsuz yönde etkileyen kısıtlamalardan kurtarmaya çalışan bir genel bakış açısı”¹⁸ şeklinde tanımlamak mümkündür.

Özellikle günümüzdeki tartışmalarında da doğru anlaşılabilmesi açısından buradaki ilk vurgunun insanın eylemlerinin önünde engellerin bulunmaması üzerinde olduğunu görmekteyiz. Nitekim, özgürlüğün gönüllü, zorlamaya dayalı olmayan eylem olarak anlaşılması, insan davranışı hakkında bir tür ahlaki değerlendirme yapılmasını mümkün kılmaktadır: Özgürlük ile sorumluluk arasında sıkı bir bağlantı vardır... Sınırlamaların yokluğu anlamında özgürlüğün önemli bir özelliği, onun özgür eylemleri doğru veya erdemli eylemlerden ayırmasıdır. Yegane doğru özgürlüğün doğru şeyi yapmak veya dengeli amaçları gerçekleştirmeye çalışmak olduğunu ima eden bazı pozitif özgürlük teorilerinin aksine, özgürlüğün ortak kullanımındaki anlaşılışı eylemin içeriğiyle değil, sadece onun engellenip engellenmediğiyle ilgilidir.”¹⁹

Elbette bir toplumda insanların büyük oranda orada tek seçenekleri mevcutsa, fiillerinin “iyi” ve “erdemli” olduğundan bahsedilemez. Çünkü burada insanların özgür iradelerine engel konulmuştur ve eylemleri seçime dayanmadığı için ahlak açısından da değerlendirilemez. Kısıtlamaların olmamasını takiben kişinin toplumdaki özgürlük alanlarını genişletecek pozitif özgürlük diyebileceğimiz düzenlemeler getirilir. İnsanlar çoğunlukla kendi doğrularının dışında icraat geliştirenleri engellemek adına özgürlükleri daraltabilmektedirler. Fakat çoğulculuğun bir toplumda sağlıklı işleyebilmesi, özgürlük alanlarının genişliği ile direkt ilintilidir. Zira çoğulculuk perspektifinde farklı düşünce ve eylemlerin ifade edilemediği ya da bir iktidar veya grubun bir görüşe taraftar olarak diğerlerinin üzerinde tahakküm kurması çoğulculuğun imkanlarını berhava etmektedir.

Fakat yukarıda da belirtildiği üzere kısıtlamaların kaldırılması özenle belirtildikten sonra, özgürlüklerin bir yükümlülükle birlikte var olduğunun altını çizmeliyiz. İrade eden, seçen ve eyleyen her birey, bu eylemlerinin sonuçlarına katlanmalıdır. Tam da bu sebeple özgür eylemlerini bir yükümlülük üstlenerek yapmak durumundadır. Çoğulculuk ancak özgürlük zemininde mümkündür. Bugün özelde müslüman toplumların henüz bu özgürlük zeminini oluşturma noktasında sorunları olduğu görülmektedir. Ayrıca dünyanın farklı bölgelerinde farklı gerekçelerle çoğulcu seslere giderek kısıtlamaların getirilmeye çalışıldığını aktüel olarak deneyimlemekteyiz.

3) Devlet ve Kamusal Alan:

---

¹⁸ Anthony Giddens, *Modernite ve Bireysel Kimlik*, Çev. Ümit Tatlıcan, 3. Baskı, İst., Say Yay., 2019, s. 275.

¹⁹ Norman P. Barry, *Modern Siyaset Teorisi*, Çev. M. Erdoğan-Y. Şahin, 4. Baskı, Ankara, Liberte Yay., 2018, s. 296.

Çok boyutlu analizin konusu olan devleti burada ele alma bağlamımız çoğulculuktur. Fakat çoğulculuğu bu minvalde tartışmadan önce devlet”in anlamı ile birey-devlet ve toplum-devlet ilişkisinin neliğine kısaca bakmak gerekmektedir. “Devletin neliği konusunda bilebildiğimiz yazılı tarihte tartışmaları görmek mümkündür. Bu anlamda devlet, insanın bir mecburiyeti olarak ortaya çıkmaktadır. Daha da sadeleştirirsek devlet, kolektif toplumsal hizmetleri gerçekleştirmek üzere insanların ihdas ettiği bir organizasyondur. Böyle bir yaklaşım gerçekte devleti metafizik bir unsur olmaktan çıkararak insanların kolektif yaşamlarını sürdürmelerinin bir gerekliliği şeklinde anlaşılır... Şayet insanlar kolektif yaşamlarından kaynaklanan sorunları bir organizasyon üzerinden halledeceklerse, mantık olarak bu organizasyon tüm katılımcılara açık, her bir katılımcıyı kapsayan ve onların onaylandığı bir aygıt olmak durumundadır.”²⁰

Burada tarihsel ve sosyolojik olarak insanın devlete öncelendiği anlaşılmaktadır. İnsanın devlete öncelendiği durum, devleti bir organizasyon olarak gerekli görürken, “devlet”in insana öncelendiği durum devleti insan üzerinde metafizik bir ögeye dönüştürmekte; dolayısıyla devlet, insan üzerinde kutsallaştırılmış bir güç olarak varlık bulmaktadır. Hiç şüphesiz burada ortaya çıkan temel soru, insan-devlet ve toplum-devlet ilişkisinin doğasıdır. Bir başka deyişle, ikili ilişkilerde önceliğin doğal olarak hangisine verileceğidir? Yukarıdaki devlet tanımı aslında şu öncül ya da varsayımlardan beslenmektedir. Birincisi, asıl olan insandır. İkincisi ise, kolektif yaşam kaçınılmazdır ve belirli kurumsallaşmalar oluşturur. Üçüncüsü, devlet kolektivite ve kaçınılmaz kurumsallaşmanın insan ve toplumdan hareket eden sonucudur. Bunlara bağlı olarak şu hüküm cümlesine ulaşabiliriz: İnsan ve toplum devlete öncelenir.”²¹

Devlet ile ilgili kapsamlı çalışmasında Laski, tek iddiasının devletin amacının vatandaşlarının arzularını mümkün olan en üst düzeyde tatmin etmek olması gerektiğini belirtmektedir.²² Esasen devlet aşağıdan yukarıya yani insandan (bireyden) devlete doğru bir gidiş şeklindeki anlayış üzerine inşa olunmalıdır. Bunun anlamı devletin, insan ve toplumdan kopuk bir şekilde bağımsız varlık kazanmaması, metafizikleşmemesidir ki, insan, toplum ve devlet arasındaki ilişkinin organik şekilde kurulması gerektiğine bir referanstır. Fakat tersi görüşler de mevcuttur. Buna göre, “insanlar egemen bir devlette yaşamayıp onun emirlerine

---

²⁰ Mustafa Tekin, “Küresel Dünyada Devlet-Yeni Bir Sözleşme Mümkün mü?”, Yetkin Düşünce, S. 10, İstanbul, 2020, s. 8.

²¹ Mustafa Tekin, a.g.m., s. 8-9.

²² Harold L. Laski, Teori ve Pratikte Devlet, Çev. Defne Topçu, Ankara, Fol Yay., 2020, s. 32.

uymadığı sürece düzgün bir hayat yaşayamazlar; aslına bakılırsa Hobbes'a göre hiçbir surette düzgün bir hayat yaşayamazlar.”²³

Burada devletin metafizikleşerek yukarıdan aşağıya insan ve toplumu yeniden düzenleme tavrını görmekteyiz. Foucault'ya göre, “doğa veya Tanrı gibi diğer sistemlerle arasındaki, itaat ilişkileri ne olursa olsun, devlet sadece kendi için vardır ve sadece kendisine gönderme yaparak varolur. Devlet sadece kendisi üzerinden varolur ve yalnız kendisi için vardır, aynı zamanda çoğul olarak vardır.”²⁴ Burada daha çok biyopolitika analizleriyle ele alınan devletin mutlak bir iktidara dönüşmesi betimlenmektedir. Agamben'e göre de, “eğer modern devletlerin hepsinde hayata hükmetmenin ölümüne hükmetmeye dönüştüğü ve biyosiyasetin ölüm siyasetine dönüşebildiği noktaya işaret eden bir hat varsa bu hat, artık bugün birbirinden kesin olarak ayrı iki mınıtkayı bölen sabit bir sınır değildir.”²⁵ Bunlarla paralel olarak bu metafizikleşmiş devlet anlayışını “Kadir-i Mutlak Devlet” şeklinde tanımlayan Von Mises şu betimlemeleriyle dikkat çekmektedir: “Devletçilik devlete vatandaşlara rehberlik etme ve onları vesayet altında tutma görevini verir. Bireyin eylemde bulunma özgürlüğünü sınırlandırmayı amaçlar. Onun kaderini belirlemeye ve bütün inisiyatifleri tek başına hükümete tevdi, etmeye uğraşır... Devlet esas itibarıyla zorlama ve tazyikin bir aracıdır. Onun faaliyetlerinin ayırt edici özelliği, zor tatbik etmek veya zor tehdidi yoluyla insanları davranmak isteyeceklerinden başka türlü davranmaya zorlamaktır.”²⁶

Çoğulculuk söz konusu olduğunda devletin şu nitelikleriyle tebellür etmesi beklenilmelidir. Birincisi, birey ve grupların özgürlük, düşünce ve yaşam tarzlarının önünü açmak görevini üstlenen devlet, kendi sınırlarında olmalı ve insanları “iyi”, “doğru” ve “hakikat”i dikte etmemelidir. Devletin buradaki temel rolü toplumdaki farklılıkların (bireyden gruplara kadar) inanç, düşünce ve yaşam tarzlarının önündeki engelleri kaldırmak olmalıdır. İkincisi, her bir birey ve grubun kendisini ifade edebileceği ve diğerlerinin üzerine tahakküm kurmayacağı bir kamusal alan oluşturmalıdır. Üçüncüsü, devlet bizzat bir görüş ya da gruptan yana tavır almamalıdır.

Burada çoğulculuk bağlamında devlet-kamusal alan ve birey arasındaki ilişkiye bakmalıyız. Bir kere kamusal alan devlete değil, topluma ait bir etkileşim alanıdır. Belirtilmelidir ki “kamusal alan toplum üyelerinin matbu veya elektronik çeşitli iletişim araçları

---

²³ Joseph R. Strayer, Modern Devletin Kökenleri, Çev. Eraslan Candan, İst., Say Yay., 2020, s. 112.

²⁴ Michel Foucault, Biyopolitikanın Doğuşu, Çev. Alican Tayla, 2. Baskı, İst., İstanbul Bilgi Ün. Yay., 2019, s. 7.

²⁵ Giorgio Agamben, Kutsal İnsan-Egemen İktidar ve Çıplak Hayat, Çev. İsmail Türkmen, 2. Baskı, İst., Ayrıntı Yay., 2013, s.147.

²⁶ Ludwig Von Mises, Kadir-i Mutlak Devlet-Totaliter Devlet ve Topyekün Savaşın Yükselişi, Çev. Yusuf Şahin, Ankara, Liberte Yay., 2010, ss. 57-59

sayesinde bir araya gelerek ya da yüz yüze görüşerek kamu yararıyla ilgili konuları tartıştığı ve böylece bu konular hakkında ortak bir fikir oluşturduğu varsayılan ortak bir mekandır.”²⁷ Elbette devlet kamusal alanla ilgili düzenlemeler yapabilir, ancak bu toplumdaki birey ve grupların özgür tartışma ve etkileşimlerin önünde bir engel oluşturmamalıdır. Dolayısıyla bireyler ya da gruplar çoğulculuğun bir gereği olarak kamusal alanda kendi varlıklarını korudukları gibi, “iyi” ve “doğru”ya dair tartışmaları yaparlar. Nitekim “iyi düzenlenmiş bir toplum, kamusal adalet anlayışı etkili bir şekilde düzenlenmiş olan toplum olarak tanımlanır. Bu tür bir toplumun üyeleri, kendilerini serbest ve ahlaklı kişiler olarak görürler. Yani, onların her biri birbirlerine karşı meşru talepte bulunmayı düşünen ve temel amaçlar ile çıkarlara sahiptirler ve kendilerini de bunlara sahip görürler, yanı sıra birbirlerine karşı meşru talepte bulunacaklarını düşünürler ve onların hepsi eşit saygı ve toplumlarının temel yapıya göre yönetilmesi için gerekli ilkeleri belirleme hakkına sahip oldukları gibi kendilerini de buna sahip görürler.”²⁸ Tam da burada Isaiah Berlin’i hatırlamanın zamanıdır. Ona göre, “ahlaksal ve siyasi sorulara hiçbir nihai cevap verilememesi muhtemel olduğu için, dahası, aslında değerlere ilişkin herhangi bir soruya insanların verdiği ve dahası vermeye hak kazandığı bir takım cevaplar, birbirleriyle uyumlu olmadığı için bazı değerlerin birbiriyle uyumsuz olabileceği bir hayata alan açılmalı ki böylece, yıkıcı ihtilafı önlemek için uzlaşma gerçekleştirilsin.”²⁹

Buradan da anlaşılmaktadır ki, çoğulculuğun sağlıklı bir şekilde işlemesi, adil ve açık bir kamusal alanı zorunlu kılmaktadır. Kamusal alan deneyimlerine bakıldığında kabaca iki uygulamayı görmekteyiz. İlki, kamusal alanda hiçbir temsile izin vermeyen ve bunu kamusal alanın nötr bir şekilde kurulması şeklinde adlandıran yaklaşım, İkincisi de, her türlü farklılıkların temsilini mümkün ve gerekli gören yaklaşım. Tabii ki burada açık bir kamusal alanla ancak çoğulculuğun imkan dairesine gireceğini tahmin etmek zor değildir.

4) Sivillik ve Sivil Toplum:

Liberal teorinin de sıklıkla vurguladığı üzere siyasal alanın küçük olması, sivilliklere daha geniş bir yer açmayı mecburi kılmaktadır. Aslında burada devletin tümüyle belirleyici olmaktan ziyade kamusal alanda sivilliklerin tartışma, etkileşim ve uzlaşmalara dayalı kararlarını dikkate alarak düzenlemeler yapması beklenir. Böyle bir durumda mekanizma yukarıdan aşağıya doğru değil, aşağıdan yukarıya doğru çalışmaktadır. İnsan burada merkezi bir faktör olduğundan devlete öncelendiği bir mentalite ile hareket edilir. Çünkü devletten önce

²⁷ Charles Taylor, Modern Toplumsal Tahayyüller, Çev. Hamide Koyukan, 3.Baskı, İst., Metis Yay., 2021, s. 96.

²⁸ John Rawls, Bir Adalet Teorisi, Çev. V. Ahsen Coşar, 3. Baskı, Ankara, Phoenix Yay., 2020, s. 572.

²⁹ Isaiah Berlin, Isaiah Berlin’le Konuşmalar, Söyleşi: Ramin Jahanbegloo, Çev. Z. Abidin Kılınç, 2. Baskı, İst., Y.K.Y., 2016, s. 58.

insanın düşünce, eylemleri, ilişkileri, etkileşimleri bulunmaktadır. Hatta toplumun ihtiyaçlarını gerçekleştirmek üzere ihdas edilen devlet, insan fikrinin bir ürünüdür. Bu durum zaten doğal olarak insan ve onun sivil faaliyetlerinin esas olduğunu bize göstermektedir. Dolayısıyla çoğulculuk ekseninde farklılıkların kaynağını ve hayatini sivillikte bulmaktadır.

“Gerek ticari ve ekonomik, gerekse sosyal ve kültürel tüm insani edimlerin hareket ettiricisi ve dinamiği olan sivillikler güçlü olmadığı durumlarda, devlet tüm faaliyet alanlarını temellük ederek sivillikleri de belirlemeye ve yönetmeye başlar. Bu bağlamda Türkiye’de görülen temel sorunlardan birisi, bu sivilliklerin güçlü olmaması ve hatta büyük oranda devlete olan bağımlılıklarıdır.”³⁰ Halbuki sivillik bağlamında çoğulculuğun kurulamadığı bir toplumda, sağlıklı tartışmalar olamayacağı gibi farklı fikirler ortaya çıkmaz. Devlet bir güç olmakla birlikte düşünülenin aksine bu gücünü sivilliğin gücünden ve dinamizmden almaktadır. Çünkü toplumda üretilen dinamizm, hele çoğulcu yapılar içinden üretilen dinamizm orada toplam kaliteye yansiyacaktır. Bu bağlamda Selçuklu ve Osmanlı Devleti’nde güçlü bir sivillik olarak çalışan Ahilik Teşkilatı, sadece bir meslek teşkilatı olmayıp, “ekonomi” ve “üretim”in dışında kültürel, sosyal hayatta da dinamizm üretmiştir. Öyle ki, Selçuklu Devleti’nin zayıfladığı dönemde ülke savunmasına sivil bir güç olarak katkıda bulunmuştur.

İnsanların farklı dine, mezhebe, düşünceye inanma, düşüncelerini ifade etme, bir yaşam tarzı kurma, eylemde bulunma ve bunlara dayalı olarak yapılaşması ancak sivillikler içinde mümkündür. Aksi durum tarihte de örnekleri görüleceği üzere tektipçiliğin, monizmin, yeknesak bir bakış açısının egemenlik sürdüğü toplum olacaktır. Bu minvalde tarihsel süreçte kimi zaman siyasal olanın baskınlığı söz konusu ise de, İslam dini fert ile devlet ya da toplum ile devlet arasındaki ilişkilerde sivilliklerden yana olmuştur. İslam’ın düşünsel kurgusu ve pratiklerinde sivillik görünmektedir. İslam düşüncesinin temel figürü olan ulema sivilliğin içinde faaliyet göstermektedir. Ulemanın sivilliğinin oluşturduğu güç, devletin gücünü toplum lehinde dengelemektedir. Bu bağlamda ictihad mekanizmasının özü de sivilidir. Nitekim tarihsel süreç boyunca ictihadlar sonucunda birçok mezhep ve ekol oluşmuştur. Söz gelimi; İmam-ı Azam kendisine verilen görevi kabul etmediği (yani sivil kalmayı tercih ettiği için) birçok eziyete maruz kalmıştır.³¹

Burada özellikle yorum ve görüş çeşitliliği, sivillik ve çoğulculuğa dikkat çekmek gerekmektedir. Esasen “ilahî hitabın düzeylerindeki çokluktan yansıyan, neşet eden bu çoğulculuk, bir yorumlar çokluğuna sebep olabilir. Ancak bu, dini bilgiyi saptıran ve onu kendi

³⁰ Mustafa Tekin, Hakikat Sonrası Bunalımları, İst., Rağbet Yay., 2021, s. 306.

³¹ Mustafa Tekin, İslam Düşüncesinin Çağdaş İnşası-Temel Problemler İçin Bir Taslak, İst., Mana Yay., 2020, s. 79-80.

arzularına boyun eğdiren epistemolojik bir jandarmanın yokluğunda söz konusu olabilecek bir durumdur.”³² Nitekim tarihsel süreçte sivillği bastırmaya yönelik teşebbüslerin örnekleri de görülmüştür. Fakat yine de “İslam düşüncesinin genetik yapısında çoğulculuğun içerildiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Öte yandan göçlerin ve hareketlerin global ölçekte bu kadar yoğun olduğu bir dünyada neredeyse dünya ülkelerinin hepsinde farklı din, mezhep, felsefi görüşten insanların yaşıyor olması, bundan sonra siyasalar, toplumsallıklar ve kültürelliklerin çoğulcu düzlemde inşasını zorunlu kılmaktadır.

Esasen bugün dünyanın yeni yapılanışı düşünüldüğünde liberal düşüncenin çoğulculuğun inşasında sivillğe atfettiği önemin aktüel bir değeri söz konusudur. Zaten “liberalizmin özü bireysel tercihlere saygıda dolayısıyla sivil özgürlüklerin herkes için güvenceye alınmasında yatar. Liberal bir sosyo-politik tasavvur genel özgürlük ilkesi çerçevesinde bütün farklı inanç ve ideolojilerin barış içinde bir arada yaşamasını öngörür.”³³ Liberalizmin kendi iç örgüsü insanın dinamiklerinden başlamakta, insanın özgür eylemlerini merkeze yerleştirmektedir. Bu bağlamda sivil toplum, insan hakları, hukuk devleti, çoğulculuk gibi diğer tüm mekanizmalar bu felsefi özü korumaya yönelik olarak işlemektedir. Dünyada daha çok baskı ve tahakkümün arttığı bu zaman diliminde, insanın dinamikleriyle ayakta durması önem taşımaktadır.

Sonuç Yerine:

Bugün küreselleşme denilen çağ, çok farklı bileşenler etrafında bir forma kavuşmuştur. Bu bileşenlerin başında hiç kuşkusuz teknolojik gelişmeler gelmektedir. Özellikle bilgisayar ve internet teknolojisi dünyayı tüm insanlar için küçülttü ve etkileşimi en üst seviyeye taşıdı. Eskiden sadece kişinin bulunduğu fiziki sosyal çevre, insanın sorunlarının çerçevesini ve ufkunu belirlerken, şimdi insan bu teknolojilerle aynı anda hem dünyanın her yerindedir hem de dünyanın tüm sorunları artık onu ilgilendirmektedir. Bu durum farklı düşünce, inanç ve yönelime sahip insanların dünya ölçeğinde etkileşimini ve daha da ötede birlikte yaşama sorununu işaretlemektedir. Zira bugün bir arada yaşamanın içeriği fiziksel olandan aynı zamanda ekranlara doğru kaymıştır ki, insanlar vakitlerinin çoğunu burada geçirmektedirler. Diğer yandan ulaşımdaki kolaylıklar çok farklı ülkelerde yaşayan etnik, dini, mezhebi farklılıkları da artırmıştır.

Böyle bir sosyal gerçeklik, bu farklılıkların özgürce bir arada yaşama ve iletişim kurma problemini önümüze koymaktadır. Bilhassa dünyada farklı çatışma bölgelerinin oluştuğu, baskıcı rejimlerin boy gösterdiği, ciddi insan hakları ihlallerinin ortaya çıktığı böyle bir çağda

³² Nasr Hamid Ebu Zeyd, Söylem ve Yorum, Çev. Muhammed Coşkun, İst., Mana Yay., 2015, s. 85.

³³ Mustafa Erdoğan, İslam ve Liberalizm-Bir Deneme, Ankara, Liberte Yay., 1999, s. 35.

insanların kendisi kalarak, özgürce ve barış içinde yaşamalarının en önemli imkanı olarak çoğulculuk görünmektedir. Aslında tarihsel süreçte de farklı deneyimlerle görünür olan farklılıkların bir arada yaşaması sorunu günümüzde ortaya çıkan hızlı değişimler çerçevesinde yeniden ele alınmalıdır. Özellikle premodern dönemde varolan formlar bugün etkinliğini kaybetmiş, çoğulculuğun bugünün sosyal ve siyasal konjonktürü çerçevesinde bir forma kavuşturulması zarureti kendisini göstermiştir.

Bu minvalde aslında çoğulculuk bir arada yaşama imkanı olarak görünmektedir ve geleceğe doğru projeksiyonda başat anahtar kavram hüviyeti taşımaktadır. Metindeki analizlerden de anlaşılacağı üzere çoğulculuk bireylerin tercihlerini merkeze alarak kurulmaktadır. Buradan yola çıkıldığında insanların fikir, düşünce, dini görüş ve eylemlerinin özgürlüğü ve kendisini ifade etmesi hedeflenmektedir. Dolayısıyla toplumda oluşan farklı gruplaşma ve bireyselleşmeler, aslında sivil dinamiklerle üretilmektedir ve temel mentalite olarak baskıcı eylem ve düşüncelere kapalıdır. Çoğulculuğun bu bağlamda en önemli avantajı, her birey ya da grubun özgürce kendisini ifade edebilmesidir. Esasen mevcut konjonktüre bakarak çoğulculuğun felsefi, sosyolojik, teolojik vb. alanlarda, çağdaş sorunlara çözüm oluşturabilecek şekilde derin araştırmalarla zenginleştirilmesi artık bir zorunluluk haline gelmiştir. Liberal düşüncenin konuyla ilgili zengin katkılarının, geleceğe projeksiyonla yeniden düşünülmesi her şeyden önce entelektüel bir görevdir.

Kaynakça:

- Agamben, Giorgio, Kutsal İnsan-Egemen İktidar ve Çıplak Hayat, Çev. İsmail Türkmen, 2. Baskı, İst., Ayrıntı Yay., 2013.
- Anderson, Benedict, Hayali Cemaatler-Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması, Çev. İskender Savaşır, 2.Baskı, İst., Metis Yay., 2020.
- Ashford, Nigel, Özgür Toplumun İlkeleri, Çev. Can Madenci, 4. Baskı, Ank., Liberte Yay., 2015.
- Aydın, Mustafa, Güncel Kültürde Temel Kavramlar, İst., Açılımkitap Yay., 2011.
- Barry, Norman P., Modern Siyaset Teorisi, Çev. M. Erdoğan-Y. Şahin, 4. Baskı, Ankara, Liberte Yay., 2018.
- Berlin, Isaiah, Isaiah Berlin'le Konuşmalar, Söyleşi: Ramin Jahanbegloo, Çev. Z. Abidin Kılınç, 2. Baskı, İst., Y.K.Y., 2016.
- Berzeg, Kazım, Liberalizm, Demokrasi, Kapıkulu Geleneği, 2. Baskı, Ankara, Liberte Yay., 2000.
- Demir, Ö. -Acar, M., Sosyal Bilimler Sözlüğü, İst., Ağaç Yay., 1992.

- Doytcheva, Milena, Çokkültürlülük, Çev. Tuba Akıncılar Onmuş, 4. Baskı, İst., İletişim Yay., 2020.
- Ebu Zeyd, Nasr Hamid, Söylem ve Yorum, Çev. Muhammed Coşkun, İst., Mana Yay., 2015.
- Erdoğan, Mustafa, İslam ve Liberalizm-Bir Deneme, Ankara, Liberte Yay., 1999.
- Farabi, El-Medinetü'l-Fazıla, Çev. Nafiz Danışman, 2. Baskı, İst., M.E.B. Yay., 1995.
- Ferraris, Maurizio, Yeni Gerçeklik Manifestosu, Çev. Kemal Atakay, İst., Kolektif Yay., 2019.
- Foucault, Michel, Biyopolitikanın Doğuşu, Çev. Alican Tayla, 2. Baskı, İst., İstanbul Bilgi Ün. Yay., 2019.
- Galston, William A., Liberal Çoğulculuk-Değer Çoğulculuğunun Siyaset Teorisine ve Uygulamasına Yönelik Sonuçları, Çev. Z. Abidin Kılınç, Sakarya, Sakarya Üniversitesi Yay. 2012.
- Giddens, Anthony, Modernite ve Bireysel Kimlik, Çev. Ümit Tatlıcan, 3. Baskı, İst., Say Yay., 2019.
- Hardt. M. -Negri, A., İmparatorluk, Çev. Abdullah Yılmaz, 4. Baskı, İst., Ayrıntı Yay., 2002.
- Laski, Harold L., Teori ve Pratikte Devlet, Çev. Defne Topçu, Ankara, Fol Yay., 2020.
- Minogue, Kenneth, Siyaset-Kısa Bir Giriş, Çev. Ünal Gündoğan, 2. Baskı, Ank., Liberte Yay., 2017.
- Momin, Abdurrahman, “Çoğulculuk ve Çokkültürcülük: İslami Bir Bakış Açısı”, Küreselleşme, Çokkültürlülük ve İslam, Çev. B. Banu Okutan-Ali Coşkun, İst., Rağbet Yay., 2012.
- Ozankaya, Özer, Temel Toplumbilim Terimleri Sözlüğü, 3. Baskı, Ankara, Savaş Yay., 1984.
- Pinker, Steven, “İnsanı Biyolojik Açıdan Anlamak”, Yeni Hümanistler-İnsandan Evrene Son Bilimsel Tartışmalar, Ed. John Brockman, Çev. S.N. Büyükkantarcıoğlu-A.Kumcu, Ank., Tübitak Yay., 2014.
- Rawls, John, Bir Adalet Teorisi, Çev. V. Ahsen Coşar, 3. Baskı, Ankara, Phoenix Yay., 2020.
- Strayer, Joseph R., Modern Devletin Kökenleri, Çev. Eraslan Candan, İst., Say Yay., 2020.
- Taylor, Charles, Modern Toplumsal Tahayyüller, Çev. Hamide Koyukan, 3.Baskı, İst., Metis Yay., 2021.
- Tekin, Mustafa, “Küresel Dünyada Devlet-Yeni Bir Sözleşme Mümkün mü?”, Yetkin Düşünce, S. 10, İstanbul, 2020.
- Tekin, Mustafa, Din Sosyolojisi, İst., Rağbet Yay., 2016.
- Tekin, Mustafa, Hakikat Sonrası Bunalımları, İst., Rağbet Yay., 2021.

Tekin, Mustafa, İslam Düşüncesinin Çağdaş İnşası-Temel Problemler İçin Bir Taslak, İst., Mana Yay., 2020.

Tekin, Mustafa, Postmodernizmin Din Sorunu”, Milet ve Nihal, C. 12, S. 2, İst., 2015.

Von Mises, Ludwig, Kadir-i Mutlak Devlet-Totaliter Devlet ve Topyekün Savaşın Yükselişi, Çev. Yusuf Şahin, Ankara, Liberte Yay., 2010.

Yayla, A.-Şahin, B., “Klasik Liberal Perspektiften İslam Dünyasında Sosyal, Siyasal, İktisadi Düşüncenin Durumu”, Çev. Hakan Şahin, Özgür Toplumun İslami Temelleri, Der. N. El-Harmouzi-L. Whetstone, Ankara, Liberte Yay., 2019.